

TRANS BOUNDARY ENVIRONMENTAL HARM AND STATE RESPONSIBILITY: A STUDY THROUGH THE LENS OF INTERNATIONAL LAW

Iroda Abdurakhmonova

University of World Economy and Diplomacy

Master's student in International Law

e-mail: abduraxmonovirodal4@gmail.com

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: trans-boundary environmental damage, state responsibility, international environmental law, due diligence, climate change etc.

Received: 01.06.26

Accepted: 02.06.26

Published: 03.06.26

Abstract: Transboundary environmental harm continues to test the limits of state sovereignty and collective responsibility in international law. The "no harm" rule - established in the Trail Smelter arbitration and codified in the Stockholm (1972) and Rio (1992) Declarations - requires states to ensure that activities within their territory do not cause environmental damage to other states. Despite the proliferation of multilateral agreements, disputes over liability, compensation, and enforcement persist. This article analyzes the doctrinal foundations of state responsibility for transboundary environmental harm, key judicial decisions, and emerging developments within customary, treaty, and soft law frameworks. The conclusion is clear: in an era of climate change, international law must develop a coherent system that reconciles sovereignty with the collective obligation to protect global commons, underpinned by clearer standards and stronger enforcement mechanisms.

TRANSCHEGARA EKOLOGIK ZARAR VA DAVLATLAR JAVOBGARLIGI: XALQARO HUQUQ NUQTAI NAZARIDAN O'RGANISH

Iroda Abduraxmonova

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Xalqaro huquq yo'nalishi magistratura bosqichi talabasi

e-mail: abduraxmonovairodal4@gmail.com

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: transchegara ekologik zarar, davlat javobgarligi, xalqaro ekologik huquq, due diligence (tegishli ehtiyotkorlik), iqlim o'zgarishi.

Annotatsiya: Transchegara ekologik zarar xalqaro huquqda davlat suvereniteti va jamoaviy javobgarlik chegaralarini sinab kelmoqda. Trail Smelter arbitrajida shakllangan va Stokgolm (1972) hamda Rio (1992) deklaratsiyalarida mustahkamlangan "zarar yetkazmaslik" qoidasi davlatlar o'z hududidagi faoliyat boshqa davlatlar muhitiga zarar yetkazmasligini ta'minlashi lozimligini belgilaydi. Biroq ko'p tomonlama kelishuvlar ko'payishiga qaramay, javobgarlik, kompensatsiya va ijro masalalarida bahslar davom etmoqda. Ushbu maqolada odatiy, shartnomaviy va yumshoq huquq doirasida transchegara ekologik zarar uchun davlat javobgarligining asoslari, muhim sud qarorlari va yangi rivojlanishlar tahlil qilinadi. Xulosa shuki, iqlim o'zgarishi davrida xalqaro huquq suverenitetni global umumiy manfaatlar bilan muvofiqlashtiruvchi, aniqroq standartlar va kuchliroq ijro mexanizmlariga ega izchil tizimni shakllantirishi zarur.

ТРАНСГРАНИЧНЫЙ ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ УЩЕРБ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВ: ИССЛЕДОВАНИЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Ирода Абдурахмонова

Университет мировой экономики и дипломатии,

Студентка магистратуры по направлению «Международное право»

e-mail: abduraxmonovirodal4@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: трансграничный экологический ущерб, ответственность государств, международное экологическое право, due diligence (надлежащая осмотрительность), изменение климата.

Аннотация: Трансграничный экологический ущерб продолжает испытывать пределы государственного суверенитета и коллективной ответственности в международном праве. Принцип «непричинения вреда», сформулированный в арбитраже по делу Trail Smelter и закреплённый в Стокгольмской (1972) и Рио (1992) декларациях, обязывает государства обеспечивать, чтобы деятельность на их территории не наносила экологического

ущерба другим государствам. Несмотря на рост числа многосторонних соглашений, споры об ответственности, компенсации и правоприменении не утихают. В настоящей статье анализируются доктринальные основы ответственности государств за трансграничный экологический ущерб, ключевые судебные решения и новые тенденции в рамках обычного, договорного права и мягкого права. Вывод очевиден: в эпоху изменения климата международное право должно выработать последовательную систему, согласующую суверенитет с общим обязательством по защите глобального достояния, опирающуюся на более чёткие стандарты и усиленные механизмы правоприменения.

Kirish. Ekologik degradatsiya o'zining mohiyatiga ko'ra transmilliy hodisaga aylanib bormoqda. Ifloslanish, o'rmonlarning kesilishi, cho'llanish, biologik xilma-xillikning yo'qolishi va eng muhimi - iqlim o'zgarishi endi davlat chegaralari bilan cheklanib qolmayapti. Havо va suv oqimlari zaharli ifloslantiruvchi moddalarni qit'alar bo'ylab tarqatadi; issiqxona gazlari emissiyasi uzoq mamlakatlarga ta'sir qiladigan uzoq muddatli iqlim oqibatlarini keltirib chiqaradi; umumiy ekotizimlar (daryolar, o'rmonlar, dengiz yo'laklari) bir yurisdiktsiyada boshlanadigan, ammo undan ancha uzoqda seziluvchi haddan ortiq foydalanish va ifloslanishga duchor bo'lmoqda. Bunday hodisalar transchegara ekologik zararni - bir davlat hududidagi faoliyat boshqa davlatning atrof-muhiti yoki aholi salomatligi uchun sezilarli salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan vaziyatlarni - yuzaga keltiradi. Bu voqelik chuqur huquqiy, siyosiy va axloqiy savollarni ko'ndalang qo'yadi. Ekologik zarar yetkazuvchilarni javobgarlikka tortish yoki ularga nisbatan sanksiyalar qo'llash bo'yicha universal yurisdiktsiyaga ega yagona supramilliy institut mavjud bo'lmasa da, xalqaro huquq ushbu bo'shliqni tamoyillar, shartnomalar va nizolarni hal etish mexanizmlari orqali to'ldirishga harakat qilmoqda.

Shu sababli markaziy huquqiy savol quyidagicha shakllanadi: Suveren davlat o'z chegaralaridan tashqariga chiquvchi ekologik zarar uchun qay darajada javobgarlikka tortilishi va potensial mas'uliyat yuklanishi mumkin? Bu masalani hal etish davlat suverenitetini "zarar yetkazmaslik" qoidasi va tobora rivojlanib borayotgan ekologik boshqaruv doktrinasini bilan muvofiqlashtirishni talab etadi - sayyoraviy miqyosdagi ekologik inqirozlar bilan belgilangan davrda ahamiyati yanada ortib borayotgan tushunchalar. Yigirma birinchi asrda ekologik

degradatsiyaning jadallashib borayotgan sur'ati ekologik muammolarni nafaqat milliy tashvish, balki global boshqaruvning dolzarb masalasiga aylantirdi. Sanoat ifloslanishi va o'rmonlarning kesilishidan tortib biologik xilma-xillikning yo'qolishi va iqlim o'zgarishigacha bo'lgan zamonaviy ekologik tahdidlar siyosiy chegaralardan o'tib, bir tomonlama yechimlarni inkor etadi. Bunday hodisalar transchegara ekologik zararining real ekanligini tasdiqlaydi: bir davlatning yurisdiksiyasi yoki nazorati doirasida kelib chiqadigan faoliyat uning hududiy chegaralaridan tashqarida atrof-muhit yoki aholi salomatligi uchun sezilarli salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi .

Xalqaro huquq bunday zarar uchun javobgarlikni belgilash muammosi bilan uzoq vaqtdan beri kurashib kelmoqda - davlat suverenitetining tamoyilini o'z hududidan boshqa davlatlarga zarar yetkazadigan tarzda foydalanmaslik bo'yicha bir xil darajada muhim majburiyat bilan muvozanatlashtirishga harakat qilib. Sic utere tuo ut alienum non laedas maxim (o'z mulkingdan shunday foydalanki, boshqalarga zarar yetkazma), Trail Smelter arbitrajida ta'riflangan "zarar yetkazmaslik" qoidasi hamda 1972 yilgi Stokgolm deklaratsiyasi va 1992 yilgi Rio deklaratsiyasida kodifikatsiya qilingan majburiyatlar kabi asosiy huquqiy tamoyillar chegara bo'ylab ekologik zararni bartaraf etishning normativ asosini tashkil etadi. Biroq majburiy, universal tarzda ijro etilishi mumkin bo'lgan mexanizmlarning yo'qligi ko'pincha ularning amaliy samaradorligini susaytiradi.

Transchegara ekologik zararining nazariy asoslari

Transchegara ekologik zarar - bir davlatning yurisdiksiyasi yoki nazorati doirasida kelib chiqadigan, ammo boshqa davlat hududida yoki milliy yurisdiksiyadan tashqaridagi hududlarda sezilarli salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan ekologik zarar sifatida ta'riflanadi. Bunday zarar havo yo'llari (masalan, shamol oqimlari orqali tarqaladigan ifloslantiruvchi moddalar), suv yo'llari (boshqa davlatlarga oqib o'tadigan daryo yoki okean ifloslanishi) yoki ko'chib yuruvchi yovvoyi hayvonlar va dengizda suzib yuruvchi chiqindilar kabi boshqa vektorlar orqali yuzaga kelishi mumkin. Klassik misollar: davlat chegaralaridan o'tib tarqaladigan kislotali yomg'ir, xalqaro suvlardagi neft to'kilishi natijasida chet el qirg'oqlariga yetib keladigan ifloslanish yoki keng hududlarga radiatsiya tarqatuvchi yadro yog'ini .

Trail Smelter arbitraji (AQSh-Kanada, 1941) transchegara ifloslanish bo'yicha xalqaro qoidani ta'riflagan asosiy ish bo'lib qolmoqda. Ushbu ishda Kanada-AQSh kelishuvi asosida tuzilgan tribunal Britaniya Kolumbiyasidagi eritish zavodidan chiqayotgan oltingugurt dioksidi tutunlari Vashington shtatiga zarar yetkazganligi uchun Kanadani javobgar deb topdi. Tribunalning 1941 yilgi qarorida: "hech bir davlatning o'z hududidan boshqa davlat hududiga zarar yetkazadigan tarzda foydalanish yoki foydalanishga ruxsat berish huquqi yo'q" deb e'lon

qilindi. Bu hukmning mohiyati davlatlarga o'z yurisdiksiyasi doirasidagi faoliyatni sezilarli transchegara zararining oldini olish maqsadida nazorat qilish majburiyatini yuklashdan iborat. U sic utere tuo ut alienum non laedas maksimini xalqaro huquqda mustahkamladi - rim huquqi va umumiy huquqdan olingan tamoyilni ekologik majburiyatning asosiga aylantirdi.

Zamonaviy talqinda Trail Smelter tamoyili due diligence (tegishli ehtiyotkorlik) talabini o'z ichiga oladi: har bir davlat o'z nazorati ostidagi faoliyat boshqa davlatlarga zarar yetkazmasligini ta'minlash uchun xavf darajasiga mos ehtiyotkorlik bilan harakat qilishi shart. Bu suverenitet va javobgarlik o'rtasida kontseptual ko'prik hosil qiladi - o'z hududi ustidagi suverenitet boshqalarning huquqlariga (shu jumladan boshqa davlatlar va global umumiy manfaatlarga) zarar yetkazmaslik majburiyati bilan shartlanadi. Trail Smelter shu majburiyatni buzishning huquqiy oqibatini ham ko'rsatdi: Kanada kompensatsiya to'lash va kelajakda zarar yetkazishning oldini olish uchun nazorat qilib bo'lmasa, zararli faoliyatni to'xtatish majburiyatini oldi. Kompensatsiya va faoliyatni to'xtatish davlat javobgarligi huquqidagi asosiy choralar bo'lib qolmoqda.

Trail Smelter ishida tan olingan "zarar yetkazmaslik" tamoyili keyinchalik global deklaratsiyalarda to'g'ridan-to'g'ri kodifikatsiya qilindi. Stokgolm deklaratsiyasining 21-tamoyili davlatlar "o'z ekologiya siyosatiga muvofiq o'z resurslaridan foydalanishning suveren huquqiga ega ekanligini, shu bilan birga o'z yurisdiksiyasi yoki nazorati doirasidagi faoliyat boshqa davlatlar muhitiga yoki milliy yurisdiksiya chegaralaridan tashqaridagi hududlarga zarar yetkazmasligini ta'minlash majburiyatini o'z zimmlariga olishlarini" belgilaydi. Yigirma yil o'tgach, Rio deklaratsiyasining 2-tamoyili (1992) ushbu aynan bir xil formulirovkani qayta tasdiqladi. Ushbu deklaratsiyalar majburiy kuchga ega bo'lmagan "yumshoq huquq" hujjatlari bo'lsa-da, ularning deyarli universal qabul qilinishi 21/2-tamoyil odatiy xalqaro huquqni aks ettirishidan dalolat beradi.

Xalqaro huquqda davlat javobgarligi

Umumiy xalqaro huquq bo'yicha davlat javobgarligi doktrinasi shundan iboratki, davlat xalqaro jihatdan huquqqa xilof harakat sodir etgan taqdirda u javobgarlikka tortiladi va zarar o'rnini qoplashi shart. Xalqaro jihatdan huquqqa xilof harakat ikki element mavjud bo'lganda yuzaga keladi: (a) xulq-atvor xalqaro huquq bo'yicha davlatga nisbat berilishi va (b) xulq-atvor davlatning xalqaro majburiyatini buzishi. XHKning Davlatlarning xalqaro jihatdan huquqqa xilof harakatlari uchun javobgarligi to'g'risidagi maqolalarida (ARSIWA, 2001) kodifikatsiya qilingan ushbu tamoyillar umumiy tatbiq etiladi - ular ekologik majburiyatlar ham jumlasida davlatlarning xalqaro huquqning barcha buzilishlariga nisbatan qo'llaniladi. ARSIWA davlat organlarining harakatlari va harakatsizliklarini, shuningdek davlatga yetarli darajada nisbat berilishi mumkin

bo'lgan (samarali nazorat, yo'naltirish yoki ommaviy funktsiya orqali) jismoniy shaxslar yoki tashkilotlarning muayyan harakatlarini qamrab olishini aniq belgilaydi. U o'ziga xos birlamchi majburiyatlarni (ekologik qoidalar singari) belgilamaydi; aksincha, istalgan majburiyatning buzilishi oqibatlarini belgilaydigan ikkilamchi qoidalarni nazarda tutadi.

E'tiborli tomoni shundaki, so'nggi rivojlanishlar jamiyat manfaatlarini qamrab oluvchi ekologik zarar uchun davlat javobgarligining kengayib borayotgan talqinini ko'rsatmoqda. Xalqaro sud iqlim o'zgarishi bo'yicha 2025 yilgi maslahat xulosasida atrof-muhitni muhofaza qilishni butun xalqaro hamjamiyat oldidagi erga omnes majburiyati sifatida belgiladi. Bu shuni anglatadiki, istalgan davlat (nafaqat bevosita zarar ko'rgan davlat) iqlim tizimi yoki okeanlar kabi umumiy manfaatlarni himoya qiluvchi majburiyatlarni buzgan holda javobgar davlatning mas'uliyatini qo'zg'atishi mumkin.

Umuman olganda, davlatlar huquqbuzarlik bo'lmagan taqdirda ekologik zarar uchun cheksiz mas'uliyatni qabul qilishga tayyor bo'lmagan. Buning yorqin misoli - Chernobil fojiasi (1986) : Sovet Ittifoqidagi yadro halokati ko'plab davlatlarga radioaktiv zarar yetkazdi, biroq ta'sir ko'rgan davlatlar SSSRga nisbatan huquqiy da'vo bilan chiqmadi. Bu voqea muhim bo'shliqni ko'rsatib berdi: taqiqlanmagan faoliyatdan ham halokatli zarar yetkazilishi mumkin va agar operatorchi davlat o'z-o'zidan beparvolik qilmagan bo'lsa, klassik javobgarlik mexanizmi jabrlanuvchilarga yordam bera olmasligi mumkin.

Ushbu bo'shliqni bartaraf etish maqsadida xalqaro huquq sektorlarga ajratilgan yondashuvni qo'llagan. O'ta xavfli faoliyatni qamrab oluvchi bir necha aniq sohalarda shartnomalar davlatlarga qat'iy javobgarlik yuklaydi. Buning yorqin namunasi - 1972 yilgi Kosmik ob'ektlar tomonidan yetkazilgan zarar uchun xalqaro javobgarlik to'g'risidagi konvensiya bo'lib, u uchiruvchi davlatni o'zining kosmik ob'ektlari tomonidan Yer yuzasida yoki uchayotgan samolyotlarga yetkazilgan zarar uchun mutlaq javobgar deb belgilaydi. Bu kosmik faoliyat potensial jiddiy transchegara xavflarni (masalan, qulab tushayotgan sun'iy yo'ldosh tomonidan yetkazilgan zarar) keltirib chiqarishi va jabrlanuvchilar ayb isbot qilmasdan kompensatsiya olishi kerakligi haqidagi tushunchani aks ettiradi. Yana bir misol - Yadro zararini qoplash bo'yicha qo'shimcha konvensiya (1997) va undan oldingi yadro javobgarligi konvensiyalari doirasidagi javobgarlik rejimi bo'lib, unda yadro ob'ektlari operatorlari qat'iy javobgarlikka tortiladi (odatda operatorga yuklanadi, davlat kafolatlari bilan ta'minlanadi). Xuddi shunday, Antarktika shartnomasiga ekologik muhofaza protokoli (1991) VI-illovasini (2005 yilda qabul qilingan) o'z ichiga olib, Antarktikadagi ekologik favqulodda vaziyatlar uchun qat'iy javobgarlik shaklini belgilaydi va

operatorlarni (ikkilamchi tarzda esa davlatlarni) javob choralarining xarajatlari uchun javobgar deb topadi.

Huquqqa xilof harakat aniqlab bo'lmagan taqdirda ham kompensatsiyani ta'minlash zarurligini tan olib, Xalqaro huquq komissiyasi Xavfli faoliyatdan kelib chiqadigan transchegara zarar holatlarida yo'qotishlarni taqsimlash tamoyillarini (2006) ishlab chiqdi. Ushbu tamoyillar majburiy kuchga ega bo'lmasa-da, davlatlar tomonidan ichki jihatdan amalga oshirish uchun yondashuvlarni tavsiya etadi. Markaziy qoida shundan iboratki, davlatlar xavfli faoliyat operatorlaridan moliyaviy xavfsizlikni (sug'urta yoki fondlar ko'rinishida) saqlashni talab qilishi va ushbu operatorlarga ayb isbotsiz istalgan transchegara zarar uchun javobgarlik yuklashi shart.

Shartnomaviy huquq va ko'p tomonlama ekologik kelishuvlar

Shartnomaviy huquq va ko'p tomonlama ekologik kelishuvlar (MEA) xalqaro ekologik boshqaruvning asosini tashkil etadi. 1972 yilgi Stokgolm konferensiyasidan beri MEAlarning soni sezilarli darajada kengaydi - hozirgi kunda 1400 dan ortiq kelishuv mavjud, biroq ularning faqat bir qismi aniq javobgarlik yoki kompensatsiya qoidalarini o'z ichiga oladi.

MEAlar turli xil transchegara muammolarni qamrab oladi. Espoo konvensiyasi (1991) xavfli faoliyat uchun EIA o'tkazish va xabardor qilishni majburiy qiladi. Bazel konvensiyasi (1989) xavfli chiqindilarning transchegara harakatini tartibga soladi. 2023 yilda qabul qilingan BBNJ kelishuvi milliy yurisdiksiyadan tashqaridagi dengiz biologik xilma-xilligini muhofaza qilishga qaratilgan.

Biroq MEAlarga rasmiy rioya etishning yuqori darajasiga qaramay, ularning bajarilishi doimiy muammoligicha qolmoqda. Ko'pgina MEAlar majburlovchi sanksiyalar o'rniga hisobot va monitoring ga tayanadi. Paris kelishuvi (2015) milliy aniqlashtirilgan hissalariga asoslanadi, ammo majburiy ijro etish mexanizmidan mahrum. Natijada "ijro etishdagi bo'shliq" yuzaga keladi: shartnomaviy majburiyatlar va haqiqiy ekologik natijalar o'rtasida sezilarli tafovut mavjud. Bunga milliy imkoniyatlarning cheklanganligi, siyosiy irodaning yetarli emasligi va xalqaro normalarni ichki huquqqa o'tkazishning murakkabligi sabab bo'ladi (Banda, 2019).

Xalqaro sud amaliyoti va ish ko'rish namunalari

Transchegara ekologik zarar bo'yicha xalqaro sud amaliyoti Xalqaro Adolat Sudi (XAS), arbitraj tribunallari, inson huquqlari organlari va boshqa forumlar qarorlari orqali asta-sekin rivojlanib kelmoqda. Ushbu ishlarga xos muhim xususiyat - moddiy javobgarlikni aniqlashdan ko'ra protsessual majburiyatlarga (EIA va xabardor qilish) ko'proq urg'u berilishidir.

Trail Smelter arbitraji (1941) transchegara ifloslanish bo'yicha asosiy pretsedent bo'lib qolmoqda - bu xalqaro tribunal ifloslantiruvchi davlatni (Kanada) zarar uchun kompensatsiya

to'lashga majbur qilgan va "zarar yetkazmaslik" qoidasini majburiy norm sifatida ta'riflagan birinchi ishlardan biri.

Pulp Mills ishi (Argentina-Urugvay, XAS 2010)da sud EIA o'tkazish umumiy xalqaro huquq talabi ekanligini tasdiqladi. Urugvay rejalashtirilen tsellyuloza zavodlari haqida Argentina bilan maslahatlashuv protsessual majburiyatini bajarmadi, biroq haqiqiy ifloslanish dalili yetarli bo'lmagani uchun sud zarar uchun kompensatsiya belgilamadi .

Portillo Cáceres - Paragvay (BMT Inson huquqlari qo'mitasi, 2019) ishida Paragvay tijorat fermalaridan chiqayotgan og'ir pestitsid ifloslanishining oldini olmaganligi sababli hayot huquqini buzgan deb topildi. Bu qaror ekologik zararni inson huquqlarining buzilishi sifatida tavsiflagan muhim pretsedentdir.

Billy va boshqalar - Avstraliya (2022) ishida Avstraliyaning iqlim o'zgarishi bo'yicha yetarli chora ko'rmasligi Torres bo'g'ozida tub aholisining huquqlarini buzgan deb topildi — iqlim harakatsizligi uchun davlat javobgarligining muhim namunasi.

ITLOS 2023 yilgi maslahat xulosasida davlatlar UNCLOS doirasida iqlim o'zgarishidan kelib chiqadigan dengiz muhitining sezilarli ifloslanishining oldini olish majburiyatiga ega ekanligi ta'kidlandi. XASning 2025 yilgi maslahat xulosasida esa iqlim o'zgarishi bo'yicha yetarli chora ko'rmaslik xalqaro huquqni buzishi mumkinligi tan olindi .

Lliuya-RWE (Germaniya) ishida peruvialik fermer nemis energetika kompaniyasidan muzlik erishidan kelib chiqqan zarar uchun kompensatsiya talab qildi. 2025 yil may oyida sud yetarli xavf dalili yo'qligi sababli da'voni rad etdi, biroq kompaniyaning global emissiyaga sezilarli hissasi zarurning mutanosib ulushi uchun javobgarlikni nazariy jihatdan asoslab beradi degan prinsipni tasdiqladi.

Huquqiy nuqtai-nazar va ijro etishdagi qiyinchiliklar

Ekologik zarar ko'pincha murakkab sabab zanjirlarini o'z ichiga oladi va bu bitta davlat yoki aktyor ustidan yuridik javobgarlikni aniqlashni qiyinlashtiradi. Ko'pgina transchegara ifloslanish holatlarida - havo ifloslanishi, dengiz plastik chiqindilari, iqlim o'zgarishi - zarar ko'plab taraflarning vaqt o'tishi bilan to'planib boruvchi harakatlaridan kelib chiqadi. Ilmiy noaniqlik muayyan manba va o'ziga xos ekologik ta'sir o'rtasidagi bog'liqlikni xiralashtirib yuboradi. Masalan, qaysi mamlakatning sanoati quyi oqimdagi baliqchilik inqiroziga sabab bo'lganligini yoki qaysi davlatning emissiyasi muayyan qurg'oqchilikka olib kelganligini aniqlash juda murakkab. Lliuya-RWE ishi buning yaqqol misoli: german sudi RWE emissiyasining And tog'lari muzliklarining erishiga hissa qo'shgan ehtimolini tan oldi, biroq buni aniq javobgarlik ulushiga aylantirishning murakkabligi namoyon bo'ldi.

Yuridik javobgarlik belgilangan taqdirda ham, choralarni chegara bo‘ylab ijro etish katta qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Xalqaro Adolat Sudi davlatlarning roziligisiz majburiy yurisdiksiyaga ega emas; hukmlarga amal qilish esa davlatlarning yaxlit niyatiga va diplomatik bosimga tayanadi. Xalqaro "ijrochi kuch" mavjud emas. Ko‘pgina MEAlar ham kuchli ijro mexanizmlaridan mahrum: Kioto protokoli yoki Bazel konvensiyasini buzgan davlat asosan obro‘ yo‘qotish xavfiga duch keladi, moliyaviy yoki jinoiy oqibat ko‘rmaydi. Paris kelishuvi esa majburiy jarimalar o‘rniga shaffoflik va "oshkor qilish va sharmandalash" usullariga tayanadi.

Bundan tashqari, xalqaro huquqdagi yurisdiksiyon bo‘linganlik muammosi mavjud: ekologik nizolar savdo kelishuvi paneli, inson huquqlari sudi yoki arbitraj tribunali kabi turli forumlar o‘rtasida bo‘linib ketishi mumkin. Bu esa nomuvofiq natijalar va forum tanlashda suiiste‘mol qilish xavfini keltirib chiqaradi.

Iqlim o‘zgarishi muammosi

Huquqiy nuqtai nazardan iqlim o‘zgarishi o‘nlab yillar davomida ko‘plab aktorlarning emissiyasining to‘planib boruvchi natijasidir. Bitta davlatning emissiyasidan kelib chiqqan to‘g‘ridan-to‘g‘ri, o‘lchanadigan zararni aniqlash ilmiy jihatdan juda murakkab. Iqlim modellari global harorat yoki dengiz sathining ko‘tarilishiga hissalarini baholashi mumkin, biroq bir mamlakatning emissiyasini muayyan sel yoki muzlikning yo‘qolishi bilan bog‘lash ko‘p qatlamli noaniqlikni o‘z ichiga oladi. Natijada asosiy "zarar yetkazmaslik" tamoyilini qo‘llash qiyinlashadi - chunki deyarli barcha davlatlar iqlim o‘zgarishiga ham hissa qo‘shadi, ham undan zarar ko‘radi.

Huquqiy jihatdan iqlim o‘zgarishi bo‘yicha asosiy global tizim javobgarlikka emas, balki hamkorlikka yo‘naltirilgan. UNFCCC (1992), Kioto protokoli (1997) va Paris kelishuvi (2015) emissiyani kamaytirish bo‘yicha jamoaviy majburiyatlarni belgilaydi. Biroq Paris kelishuvi milliy aniqlashtirilgan hissalariga (NDC) asoslanadi - ular o‘z-o‘zidan tanlanadi va bevosita ijro etib bo‘lmaydi; majburiyatlarni bajarmaslik uchun moliyaviy jarimalar yoki rasmiy sanksiyalar mavjud emas. Natijada yetarli iqlim harakatsizligi uchun javobgarlik hozirgi shartnomaviy tizimda huquqiy majburiyatdan ko‘ra siyosiy va ma‘naviy bosim masalasiga aylanib qolmoqda.

Umumiy, lekin tabaqalashtirilgan javobgarlik (CBDR) tamoyili yana bir murakkablik qatlamini qo‘shadi. U rivojlangan davlatlar tarixiy emissiyalari va katta imkoniyatlari sababli iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashda yetakchilik qilishi kerakligini tan oladi. Biroq CBDR huquqiy javobgarlikni murakkablashtirishi mumkin - rivojlanayotgan davlatlar iqlim harakatsizligi uchun ayblanganda buni qisman himoya sifatida qo‘llashi mumkin.

Biroq iqlim zarari uchun javobgarlikni tan olish yo‘lida harakatlar kuzatilmoqda. 2022 yilgi UNFCCC COP27 da Yo‘qotish va zarar fondining tashkil etilishi boy davlatlarning qashshoq

mamlakatlardagi iqlim yo‘qotishlari uchun kompensatsiya berishi kerakligi haqidagi dastlabki tan olish hisoblanadi - garchi hujjatlarda javobgarlikni qabul qilish to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatilmagan bo‘lsa ham.

Sud jarayonlarida yangi strategiyalar sinovdan o‘tkazilmoqda. Niderlandiya - Urgenda (2019) qarorida hukumat inson huquqlari asosida iqlim harakatlarini kuchaytirish ga majbur qilindi. KlimaSeniorinnen - Shveysariya (ECHR, 2024) ishida Yevropa Inson huquqlari sudi Shveysariyaning yetarli bo‘lmagan iqlim siyosati keksa ayollarning huquqlarini buzganligini aniqladi. Amerika davlatlararo inson huquqlari sudi (2025) esa sog‘lom iqlimga ega bo‘lish mustaqil huquq ekanligini e‘lon qildi va qaytarib bo‘lmas iqlim zararining oldini olish majburiyatini jus cogens sifatida tavsifladi - bu o‘ta muhim rivojlanishdir. 2022 yil oxirigacha dunyo bo‘ylab 2600 dan ortiq iqlim da'volari qo‘zg‘atilganligi ushbu "huquqiy burilish"ni tasdiqlaydi.

Ekologik boshqaruvning yangi paradigmasi

An'anaviy tizimning kamchiliklariga javoban ekologik boshqaruvning yangi paradigmasi shakllanmoqda - u javobgarlikni davlatdan davlatga bo‘lgan mas'uliyatdan tashqariga kengaytirib, inson huquqlari, korporativ majburiyatlar va jinoiy huquqni global muhitni muhofaza qilishga integratsiya qiladi.

Klassik xalqaro huquq faqat davlatlar bilan shug‘ullangan bo‘lsa, hozir korporatsiyalarni ekologik zarar uchun bevosita javobgarlikka tortish tendentsiyasi kuchaymoqda. Milieudéfense - Shell (2021) qarorida Shell kompaniyasi global emissiyasini qisqartirishga majbur qilindi. Amerika davlatlararo inson huquqlari sudining 2025 yilgi xulosasi davlatlarni korporativ xulq-atvorni iqlim majburiyatlarining bir qismi sifatida tartibga solishga undadi. YeIning "korporativ due diligence" direktivasi esa kompaniyalardan ta'minot zanjiri bo‘ylab ekologik va inson huquqlari zararini aniqlash va oldini olishni talab qiladi .

Iqlim adolati tamoyili tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yo‘qotish va zarar fondi (COP27, 2022) yuqori emissiyachi davlatlarning zaif mamlakatlarga kompensatsiya to‘lashi kerakligi haqidagi dastlabki tan olish hisoblanadi. BMT Bosh Assambleyasining 76/300-sonli rezolyutsiyasi (2022) toza va sog‘lom muhitga bo‘lgan universal inson huquqini tan oldi.

Portillo Cáceres, KlimaSeniorinnen va OC-32/21 ishlari ko‘rsatganidek, inson huquqlari huquqi ekologik muhofazani ta'minlash uchun tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda. Bu jismoniy shaxslarga xalqaro maydonda ekologik zarar to‘g‘risida da'vo qilish imkonini beradi - ifloslanish va iqlim o‘zgarishini hayot, sog‘liq va mulk huquqlarining buzilishi sifatida qayta talqin etadi.

Yangi paradigma shuningdek ko'p darajali hamkorlikni ta'kidlaydi - global, mintaqaviy, milliy va mahalliy darajadagi boshqaruvni qamrab oladi. Paris kelishuvining "Global Stocktake" mexanizmi va Eskasu kelishuvi (Lotin Amerikasining ekologik demokratiya to'g'risidagi shartnomasi) shaffoflik, jamoatchilik ishtiroki va adolatga kirishni ekologik rejimlarga qanday integratsiya qilish mumkinligini ko'rsatadi.

Tavsiyalar

1. Xalqaro huquqiy asoslarni mustahkamlash: "Zarar yetkazmaslik", due diligence va ehtiyotkorlik kabi asosiy tamoyillarni aniq javobgarlik standartlari bilan ijro etilishi mumkin bo'lgan shartnomaviy majburiyatlarga aylantirish. Transchegara zarar bo'yicha maxsus ramka konvensiyasini muzokara qilish yoki mavjud MEAlarni javobgarlik protokollari bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, ixtisoslashtirilgan ekologik sud yoki XAS doirasida ekologik bo'lim tashkil etishni qo'llab-quvvatlash zarur.

2. Ilmiy nisbat berishni rivojlantirish: Ekologik sud jarayonlarida sabab-oqibat tahlilini yaxshilash maqsadida ekologik ekspertiza va attribution faniga investitsiya kiritish. IPCC kabi tashkilotlar orqali iqlim ta'sirlarini muayyan emitentlarga nisbat berish metodologiyalarini ishlab chiqish va huquqiy ishlarda ekspert xulosalari bera oladigan mustaqil ilmiy panel tuzish .

3. Mintaqaviy mexanizmlardan foydalanish: Daryo havzasi tashkilotlarining (Mekong, Nil komissiyalari) mandatini nizolarni hal etish va ifloslanish hodisalarida favqulodda choralar ko'rishni o'z ichiga olgan tarzda kengaytirish. Qo'shni davlatlar o'rtasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlovchi mintaqaviy ekologik sudlar tashkil etishni rag'batlantirish .

4. Xalqaro normalarni ichki huquqqa kiritish: Davlatlarni xalqaro ekologik majburiyatlarini ichki qonunchilikka integratsiya qilishga undash - bu jismoniy shaxslar va jamoalarga milliy sudlarda transchegara ekologik zarar uchun himoya izlash imkonini beradi. Chet el da'vochilariga muayyan ekologik zararlar uchun da'vo qilish huquqini beruvchi qonunchilikni qabul qilish "ijro etishdagi bo'shliq"ni bartaraf etishga yordam beradi .

5. Manfaatdor tomonlar ishtirokini kengaytirish: Nodavlat tomonlar - NNT, tub aholi vakillari va ilmiy ekspertlar - ning xalqaro ekologik qarorlar qabul qilish va muvofiqlikni nazorat qilish jarayonlariga ko'proq jalb etilishini ta'minlash. Eskasu kelishuvi tamoyillarini global miqyosda amalga oshirish orqali ekologik masalalarda axborotga kirish, jamoatchilik ishtiroki va adolatni kafolatlash.

Xulosa. Transchegara ekologik zarar suverenitet va hududiy yurisdiksiyaning an'anaviy huquqiy paradigmalarni izdan chiqarmoqda. "Zarar yetkazmaslik", due diligence va EIA kabi asosiy tamoyillar yaxshi o'rnatilgan bo'lsa-da, hukm surayotgan xalqaro tizim bo'lingan, asosan

yumshoq huquqqa tayanadi va moddiy majburiyatlardan ko'ra protsessual majburiyatlarga urg'u beradi. Ilmiy noaniqlik va siyosiy qarshilik mavjud qoidalarning ijro etilishini yanada cheklaydi.

O'tgan asr davomida - 1941 yilgi Trail Smelter arbitrajidan 2025 yilgi XASning iqlim bo'yicha maslahat xulosasigacha - sezilarli huquqiy rivojlanishlar sodir bo'ldi, biroq tamoyil va amaliyot o'rtasidagi bo'shliq saqlanib qolmoqda. Bu bo'shliq javobgarlikni aniqlashdagi qiyinchiliklar, iqlim o'zgarishi kabi global zararlarning tarqoq tabiati va davlatlarning majburiy cheklovlarga bo'ysunishdan bosh tortishi sababli ekologik degradatsiyaning huquqiy javoblardan o'zib ketishida namoyon bo'ladi.

Ushbu bo'shliqni bartaraf etish uchun yanada faol, hamkorlikka asoslangan va ijroni ta'minlashga yo'naltirilgan ekologik boshqaruv modeliga paradigmatic o'tish zarur. Rivojlanib borayotgan tendentsiyalar - inson huquqlari va ekologik huquqning integratsiyasi, korporativ javobgarlik va ekotsiidni jinoyat sifatida tan olish taklifi, iqlim bo'yicha sud jarayonlarining o'sishi - xalqaro hamjamiyat tomonlarni ko'p darajada javobgarlikka tortish sari harakat qilayotganligidan dalolat beradi.

Agar ushbu tendentsiyalar barqaror huquqiy mexanizmlarga aylanib qolsa, ekologik boshqaruv aspiratsion axloqiy maqsaddan amaliy, ijro etilishi mumkin bo'lgan haqiqatga aylanishi mumkin. Dunyo ekologik yaxlitligi va hozirgi hamda kelajak avlodlarning huquqlari ushbu o'zgarishni mustahkamlash qobiliyatimizga bog'liq. Xalqaro huquq fan yutuqlariga tayangan holda, yangi normalarga moslashib va o'z institutlarini mustahkamlab, 21-asr transchegara ekologik zararining ulkan muammosiga javob berishda rivojlanishda davom etishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allum, P. (2010). *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511676151>
2. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*), Judgment, [2007] ICJ Rep 43.
3. Banda, M. L. (2019). The duty to cooperate in international environmental law. *Minnesota Law Review*, 103(6), 2291–2352. <https://scholarship.law.umn.edu/mlr/117>
4. Barboza, J. (2011). *The Environment, Risk and Liability in International Law*. Martinus Nijhoff Publishers. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004188120.i-268>
5. Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment* (3rd ed.). Oxford University Press.

<https://global.oup.com/academic/product/international-law-and-the-environment-9780198764229>

6. Bodansky, D. (2010). *The Art and Craft of International Environmental Law*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjghwx>
7. Bodansky, D., Brunnée, J., & Rajamani, L. (2017). *International Climate Change Law*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780199664306.001.0001>
8. European Court of Human Rights. (2024). *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* (Grand Chamber Judgment of 9 April 2024), Application No. 53600/20. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-232766>
9. Handl, G. (1975). Territorial sovereignty and the problem of transnational pollution. *American Journal of International Law*, 69(1), 50–76. <https://doi.org/10.2307/2200844>
10. Human Rights Committee. (2018). General Comment No. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life (CCPR/C/GC/36). <https://undocs.org/CCPR/C/GC/36>
11. Human Rights Committee. (2019). *Portillo Cáceres et al. v. Paraguay*, Communication No. 2751/2016 (CCPR/C/126/D/2751/2016). <https://undocs.org/CCPR/C/126/D/2751/2016>
12. Human Rights Committee. (2022). *Billy et al. v. Australia*, Communication No. 3624/2019 (CCPR/C/135/D/3624/2019). <https://undocs.org/CCPR/C/135/D/3624/2019>
13. Inter-American Court of Human Rights. (2025, July 3). *Advisory Opinion OC-32/21 on the Human Rights and Climate Emergency*. https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_32_eng.pdf
14. International Court of Justice. (2025, July 12). *Advisory Opinion on the Obligations of States in Respect of Climate Change*. <https://www.icj-cij.org/opinions>
15. Sands, P., & Peel, J. (2018). *Principles of International Environmental Law* (4th ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108355728>
16. *Trail Smelter Case* (United States v. Canada), 16 April 1938 and 11 March 1941, *Reports of International Arbitral Awards*, Vol. III, pp. 1905–1982, United Nations, https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf United Nations. (1972). *Stockholm Declaration on the Human Environment* (U.N. Doc. A/CONF.48/14/Rev.1). <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>

17. United Nations. (1972b). Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects. 961 UNTS 187. <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280159d54>
18. United Nations. (1992a). Rio Declaration on Environment and Development (U.N. Doc. A/CONF.151/26 (Vol. I)). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
19. United Nations. (1992b). United Nations Framework Convention on Climate Change. 1771 UNTS 107. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
20. ITLOS Advisory Opinion on Climate Harm and the Marine Environment: A Summary, Open Society Justice Initiative (2024), <https://www.justiceinitiative.org/newsroom/itlos-advisory-opinion-on-climate-harm-and-the-marine-environment-a-summary>.